

АФИРМАЦИЈА РАДИКАЛНИХ ВЕРСКИХ СТАВОВА ПОСРЕДСТВОМ ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА

маст. Немања Стевановић, докторанд*
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

* nemanjastevanovic04@gmail.com

АФИРМАЦИЈА РАДИКАЛНИХ ВЕРСКИХ СТАВОВА ПОСРЕДСТВОМ ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА

Сажетак: Од најранијих облика живота па све до данас човек је у непрестаној потреби за средствима која би омогућила једноставнију и бржу комуникацију. Еволуција мозга и природне интелигенције, као и технолошка револуција и развој вештачке интелигенције, првобитно за војне потребе, креирали су такве услове који су омогућили да се усмена комуникација, која је подразумевала физичку присутност, замени виртуелном, која је потпуно безусловна у том погледу и захтева само један минимум ресурса да би се могла практиковати. У таквој атмосфери, поготову с почетка 21. века, дошло је до експанзивног раста понуда нових облика комуникације, где су се, судећи по броју корисника и значају за савремени практични живот, најбоље снаиле друштвене мреже. Вирусна употреба ових платформи за друштвену интеракцију и њихов незаустављиви прогрес отишли су неколико корака испред могућности човечанства, што за последицу има да се ови корисници неретко нађу у улози жртве недовршеног или површно спроведеног процеса уобличавања друштвених мрежа у свеобухватни нормативни округ. Емпиријско истраживање, које је спроведено путем анкетног упитника, показало је да су корисници друштвених мрежа константно изложени неком облику нетолерантног или насилног понашања, а да је део таквог понашања заснован и на екстремно радикалним верским ставовима. Међутим, вербално насиље праћено верским мотивима, када је реч о друштвеним мрежама, није системска и организована активност, иако показује потенцијал да у неком тренутку то постане, већ је део екстремистичког опуса који укључује и дискриминацију на основу осталих критеријума различитости.

Кључне речи: друштвене мреже, радикализам, екстремизам, ставови, религија, технологија, комуникација.

Увод

Рат, као средство за постизање одређених интереса и циљева, представља доминантну карактеристику која прожима готово све епохе у историји човечанства. Као једна од најинтригантнијих појава, ова

врста оружаног сукоба била је предмет проучавања малтене свих научних дисциплина. Оно што је било заједничко у том процесу јесте схватање свих који су узели учешће у анализи ове теме да је реч о толико ефикасном средству да је мало вероватно да ће оно икада бити у потпуности искорењено и превазиђено. Такве ставове сублимирао је један од најистакнутијих старогрчких филозофа Платон у својој изреци – *Само су мртви видели крај рата* (Бојанић и Ђипранић, 2011), алудирајући на чињеницу да човек није бесмртно биће, али да рат јесте таква појава, те да је, сходно томе, реч о појави која је дуговечна и неизбежна. Померајући се ка модерној историји света, два глобална рата катастрофалних последица, која су без сумње обележила 20. век, само су додатно потврдили ове ставове и одузели веру да би се на том плану нешто могло променити. Међутим, развој најмлађе научне дисциплине – наука безбедности и трећа индустријска револуција (дигитална револуција) на измаку претходног века створили су нове перспективе и дали наду читавом човечанству да сан о свету без оружаних сукоба може постати стварност.

Промена безбедносне парадигме и промена државоцентричног приступа изучавању појава безбедности обликовали су нови начин схватања природе претњи безбедности и отворили простор да у предмет изучавања наука безбедности, поред војних, своје место пронађу и невојни облици угрожавања. Даље, развој оружја за масовно уништење и немогућност изналагања нових стратегија које би требало да створе предност неког актера у самом сукобу мотивисало је исте актере да проналазе нове методе како би до те предности дошли. Имајући у виду да се период у којем се јавила потреба за овом врстом трансформације подударао са новом технолошком револуцијом, једино сврсисходно и перспективно решење био је прелазак са бојног поља у сајбер простор.

Трансформација рата, као најекстремнијег средства за постизање стратешких и других циљева, била је својеврстан позив осталим облицима екстремног деловања да узурпирају виртуелни простор и од њега направе право стециште погодно за демонстрацију вербалног и промоцију и афирмацију физичког насиља. Свакако, најпогодније услове за активности ове врсте пружају оне интернет платформе које се заснивају на концепту двосмерне или вишесмерне комуникације, какве су друштвене мреже. Иако првобитно замишљене као канали комуникације који треба да допринесу брисању баријера и различитости међу људима и пруже могућност за лично представљање, сведоци

смо да се данас ове платформе користе за промоцију и афирмацију различитих радикалних ставова заснованих на верској, националној, расној, етничкој, политичкој и полној основи, о чему ће бити речи у тексту који следи.

Генеза развоја друштвених мрежа и њихово појмовно одређење

Развијене са идејом да манифестују надмоћ и створе недостижну предност за једну од сукобљених страна током Хладног рата, информационо-комуникационе технологије у последњих неколико деценија превазилазе своју првобитну намену и доживљавају праву експанзију коју је све теже контролисати. У таквим условима, зависност савременог човека од употребе алата и мрежа постаје енормна, о чему сведочи и податак да, примера ради, 58,8% глобалне популације користи светски систем умрежавања рачунарских мрежа – Интернет, при чему Република Србија спада у групу држава са високом стопом популације (73,4%) која употребљава ову мрежу (Ковачевић, Путник, Тошковић, 2020). Глобални трендови који исказују тенденцију даљег прогреса довели су и до неминовних промена у уочавању потенцијалних безбедносних претњи и изискивале неопходну трансформацију постојећих стратегија националне безбедности будући да се читаво човечанство суочава са новим технолошким и безбедносним изазовима.

Иако је дигитално доба лансирало у употребу небројано много најразноврснијих уређаја и платформи који се могу користити за виртуелну интеракцију, чини се да ниједан од тих елемената није изазвао такву виралну употребу као што су то успеле друштвене мреже. Као и сваки нови концепт који подразумева сусрет са непознатим, и друштвене мреже су прешле пут од потпуног неповерења и скептицизма до тога да је врло мали број оних људи који не поседују макар један налог на некој од ових платформи. Управо то је утицало на прихватање општеважећег става да су друштвене мреже изум и тековина с почетка 21. века. Истина, овакав став јесте делимично тачан, али важно је напоменути да су оне заправо настале нешто раније, тачније 1994. године када је креиран сајт *Geocities* (Кешетовић и Шекарић, 2018), који је заинтересованим корисницима пружао могућност да самостално конструишу своје веб странице (*web page*). Овај сајт био

је први корак на плану афирмације овог вида информационих технологија у сврху комуникације између учесника у овом простору, а две године касније промовисањем сајта *SixDegrees* добили смо праву друштвену мрежу са карактеристикама које и данас представљају њихово иманентно својство – интеракција са осталим корисницима и лично представљање посредством објављивања персонализованог садржаја (Boyd & Ellison, 2007). Дакле, ове две првоосноване друштвене мреже јесу претеча савремених, али оне тада још увек нису достигле онај успех у глобалном коришћењу о којем данас говоримо. Прва мрежа ове врсте која је достигла незаустављиву експанзију, заправо, био је „Фејсбук” (*Facebook*), који је основан 2004. године, а којем је требало само четири године да постане друштвена мрежа број 1 по броју активних корисника. Средина прве деценије 21. века, сходно томе, сматра се најзначајнијим периодом у историји развоја друштвених мрежа, а то је такође био и период када је у свет виртуелне интеракције лансирана још једна мрежа ове врсте – Твитер (*Twitter*). Касније тржишне офанзиве које су довеле до тога да Фејсбук у своје власништво донесе још неколико значајних сервиса (*WhatsApp*, *Instagram*, *Oculus VR* итд.) конструисале су слику савремених друштвених мрежа као средстава виртуелне интеракције, а масовна употреба од стране корисника са свих страна света дала им је улогу и значај какав је имала ретко која појава у историји људске цивилизације.

Концепт друштвених мрежа, који пружа могућност корисницима да једноставно и релативно брзо остваре комуникацију са неким ко им није физички близу, савршено одговара таквој потреби човека за којом је он одувек трагао, у чему јесте и тајна њиховог успеха. Међутим, у тој брзој аугментацији, која је њихова главна одлика, чини се да су на рачун баш те брзине направљене и одређене грешке у корацима. Ту, пре свега, мислимо на недовршен или површно спроведен процес уобличавања друштвених мрежа у свеобухватни нормативни оквир који би направио јасну дистинкцију између дозвољених и недозвољених радњи и понашања. Према мишљењу појединих аутора (Милошевић и Путник, 2017), целокупан сајбер простор карактерише се таквим недостатком, али се чини да је у случају друштвених мрежа та аномалија још израженија. На овај врло изражен и уочљив проблем надовезује се и недостатак адекватне дефиниције самог појма, односно одсуство консензуса оних аутора који су се у литератури бавили овим феноменом. То, с друге стране, не значи да таквих дефиниција нема, напротив, сасвим је задовољавајућ број истих, али је приметно

одсуство слагања по питању елемената који би дефинисањем требало да буду обухваћени, што отежава усвајање глобалне и опште-прихваћене дефиниције. Сходно томе, поједини аутори друштвене мреже дефинишу као *скуп интернет апликација које су изграђене на идеолошким и технолошким основама (Web 2.0 технологије), које омогућавају креирање и размену кориснички генерисаног садржаја* (Kaplan & Haenlein, 2010: 61). Еванс (Evans, 2012) друштвене мреже посматра са аспекта њихове функције коју могу имати у савременом пословању и одређује их као простор на којем делимо све информације са другим корисницима уз помоћ сајтова или одређених сервиса. Према његовом мишљењу, друштвене мреже обухватају широк спектар могућности, а сачињене су од следећих елемената: 1) блогови; 2) дељење садржаја са корисницима; 3) размена информација; 4) промоција приватних и пословних услуга; 5) маркетинг итд. (Evans, 2012: 44).

Заједнички елемент који је својствен свим дефиницијама друштвених мрежа јесте комуникација, што истовремено јасно осликава и главну улогу коју имају у друштвеној интеракцији. Ипак, идеја слободне комуникације, без јасно дефинисаних ограничења, представљала је погодно тло за развој софистицираних стратегија од стране појединаца или заинтересованих група да, препознајући могућност злоупотребе ових платформи, искористе потенцијал истих за пласирање друштвено неприхватљивих ставова и понашања који истовремено подлежу и кривичној санкцији. У делу који следи сагледаћемо управо оне правне норме у законодавству Републике Србије које уређују понашања актера у сајбер простору, а које се непосредно односе и на друштвене мреже које врло активно егзистирају у овом простору.

Друштвене мреже у законодавству Републике Србије и проблеми ограничења вербалног насиља у сајбер простору

Као и свака претходна револуција, која је захтевала брзу трансформацију и реакцију човека на новонастале околности, тако је и „Друго доба машина” незаустављиво почело да мења глобалну слику друштва и његове свакодневне активности учини зависним од технолошких изума. Рапидни прогрес информационо-комуникационих система и алата допринели су томе да човек брже и лакше може обављати своје дневне рутине, али су га истовремено учинили

и рањивијим остављајући га на ветрометини виртуелног простора који још увек нема јасно осмишљене и имплементиране механизме ефикасне заштите. Примарни недостатак, на том плану, бар када је реч о Србији и европском систему којем припада, представља одсуство конкретних правних аката који би уредили употребу патената модерног света какве су, између осталог, друштвене мреже. Први корак у том правцу направиле су Сједињене Америчке Државе које су 1996. године усвојиле Закон о пристојности комуникације (Поповић, 2021). Овај Закон садржи посебан сегмент познат као „Одељак 230” (*Section 230*), чијим је одредбама регулисана употреба првобитних друштвених мрежа. Најважнија одредба овог Закона, са аспекта теме коју обрађујемо, јесте она која говори да он *директно ослобађа интернет провајдере и технолошке компаније од одговорности за садржаје које су објавиле треће стране користећи њихову комуникациону мрежу* (*Section 230 – Nurturing Innovation or Fostering Unaccountability?*, 2020). То, практично, значи да уколико неки корисник ових платформи пласира садржај неприхватљиве природе, одговорност за такво дело неће бити на самој друштвеној мрежи или њеном власнику, већ би такво лице било подложно кривичној санкцији по истом принципу да је такво дело учинио у неком другом месту, ван сајбер простора. Такође, Закон оставља могућност администраторима друштвених мрежа да, следећи алгоритме за препознавање увредљивог или забрањеног садржаја, исте уклоне са те платформе, без могућности да буду оптужени за ограничавање Уставом загарантованог права на слободу говора.

Следећи пример Сједињених Америчких Држава, Европска унија започела је процес имплементације нормативних аката чији би задатак био да уреди и ускладе употребу друштвених мрежа, као најзаступљенијих електронских платформи за комуникацију. Заправо, овај сегмент регулисања само је део свеобухватнијег приступа који треба да изврши реорганизацију постојећих аката у циљу развоја ефикаснијих механизма заштите, у првом реду од тероризма, али и од осталих облика екстремног деловања, укључујући и оне активности ове врсте које се обављају у сајбер простору. На основу спроведених јавних дебата и укључивањем експерата из различитих области, а на инсистирање првих ведета Уније – Француске и Немачке, учињени су први кораци на том плану који су резултирали припремом новог сета закона који носи назив – Акт о дигиталним услугама (*Digital services act*). Најважнија одредба овог акта јесте она која, под претњом

новчане санкције¹, обавезује администраторе друштвених мрежа да следећи алгоритме за препознавање неприхватљивих садржаја исте уклоне у року од 60 минута од тренутка њиховог објављивања (Поповић, 2021).

Примери Сједињених Америчких Држава и Европске уније, као два изразито значајна субјекта међународне заједнице, представљају први важан корак ка ефикаснијем нормативном оквиру за регулисање друштвених мрежа и, као такви, могу послужити и другим државама и осталим субјектима међународног права да на тој основи развију свој концепт заштите ове врсте. Ипак, уколико и прихвате као основу свог концепта постојеће одредбе, од пресудног значаја биће препознавање одређених недостатака и способност изналажења другачијих решења за спорна питања. Ту, пре свега, мислимо, на одредбе које јасно указују на то да законодавства ових субјеката међународног права које смо навели као пример изједначавају физички и виртуелни простор, сматрајући да је реч о два простора са идентичним својствима, иако, с друге стране, у литератури преовладава мишљење да се *принципи законитости који важе у сајбер свету разликују од оних који важе у физичком свету* (Путник, Милошевић и Бошковић, 2017: 174). Управо од способности прихватања и разумевања ових законитости зависиће и степен ефикасности будућих законодавних решења по овом питању.

Када је реч о законодавству Републике Србије изгледа да се оно, без икаквих изузетака, врло лако уклопило у глобални тренд законодавстава која нису успела да парирају експанзивном развоју платформи за друштвену интеракцију. Као и у већини држава света, и у Србији постоје одређени правни акти који регулишу област дигиталних медија и комуникације која се у том простору одвија, али се они не баве директно и друштвеним мрежама, већ се одредбе ових закона непосредно могу односити и на њих. Уставом и законима Републике Србије претње и увреде, као и агресивна комуникација нису дозвољени, како у физичком тако ни у сајбер простору, а лица која предузимају радњу таквог кривичног дела подложна су и одговарајућој кривичној санкцији. Од значаја за афирмацију постојећих и развој нових механизма заштите корисника друштвених мрежа јесте и Закон о јавном информисању из 2014. године. Овим Законом (Службени гласник

¹ Новчане санкције прописане за ово дело су различите и оне се разликују од случаја до случаја, наравно, према тежини самог дела, али у неким ситуацијама одређена друштвена мрежа може бити кажњена и са чак 50 милиона евра.

Републике Србије, бр. 83/2014, 58/2015, 12/2016) прописује се обавеза медија да уређују сав садржај који се налази у њиховим издањима, укључујући и коментаре читалаца испод текстова на порталима (чланови 59 и 75 Закона). Дакле, као што можемо видети, постојећи законодавни оквир наше државе непосредно препознаје значај дигиталних медија и потребу да се њихово функционисање постави у оквиру граница прихватљивог деловања. Међутим, поједини аутори сматрају да је домаћим прописима несумњиво дефинисана одговорност аутора коментара који позивају на мржњу, насиље или дискриминацију по било ком основу, али да је њихово доказивање изузетно тешко, поготову уколико је реч о садржајима на друштвеним мрежама (Покушевски и Стојковић, 2018). Додатну отежавајући околност представља и недостатак стручних лица оспособљених за препознавање прекршаја ове врсте и адекватно спровођење макар оних прописа који за сада постоје. С друге стране, постоје и одређене позитивне индикације које сугеришу на то да би на овом плану ускоро могло да дође до жељених и неопходних промена. Наиме, већина постојећих закона, који уређују правила понашања у дигиталном свету, усклађени су са међународним стандардима и као такви дају потребну основу да се неки будући сет закона усвоји у скорије време (Сурчулија Милојевић, 2016). Додатно, важан је и податак да се Србија налази у процесу придруживања Европској унији, а да сам процес подразумева и имплементацију и усклађивање националног законодавства са регулативама ове заједнице, што значи да би будући закон ЕУ у овој области, који је близу усвајања, могао бити имплементиран и у национално законодавство Републике Србије.

Промена метода рада обавештајних и контраобавештајних служби и потреба да се исте прилагоде савременим условима у којима свет егзистира покренули су развој фундаменталне технологије како би ови субјекти безбедности коначно достигли толико жељену предност у перцепцији моћи у односу на своје супарнике. Није мали број примера² у историји ратовања када су стране у сукобу правиле предност употребом вештачке интелигенције (Миљковић и Путник, 2016),

2 Пре неколико година откривена је тајна Британске тајне службе, да су за време Другог светског рата успели да разбију немачку Енигму и тиме скрате рат бар за две године и победе. Ово су постигли првенствено уз помоћ Алана Тюринга, британског математичара и декодера који је нашао начин да направи компјутер који ће решавати задат проблем, у овом случају кодиране поруке немачке морнарице тако што ће се понашати као он и испитивати комбинације док не дође до тачног решења. Енигма се сматрала непобедивом до овог открића. Управо Тюринг се сматра оцем вештачке интелигенције (Маслеша, 2018).

а када се томе дода и витална потреба друштва да оствари релативно брзу интеракцију са субјектима који нису физички присутни онда је овакав исход енормног развоја технологије прилично очекиван. Међутим, когнитивни процеси човека се све више потискују, а процесе као што су мишљење, опажање, или одлучивање замењују софтвери који се конструишу необјашњивом брзином. У таквој ситуацији сваки корисник ових уређаја или апликација добија на времену али губи на плану личног интелектуалног развоја, због чега оправдано влада забринутост за будућност света, поготову оних генерација које су рођене када и технолошки изуми. Доступност истих технологија у малтене свим крајевима света и могућност њихове готово неограничене употребе довели су до превиђања неколико важних корака, као што су обука и едукација самих корисника. Недостатак адекватне стручности приликом употребе ове технологије са собом доноси и одређене безбедносне изазове, ризике и претње, а количина вербалног насиља на овим платформама сведочи о томе да су направљени и крупни превиди. У таквој констелацији ствари, без икакве дилеме, предњаче друштвене мреже као релативно млад, али изузетно прогресиван изум. Свакодневно су корисници ових интернет платформи изложени неком облику вербалног насиља, или су они субјекти који предузимају радњу овог кривичног дела. То насиље инспирисано је на разним основама, највећа опасност налази се у чињеници да изложеност овом облику нежељених понашања може оставити дугорочне последице на ментално, емоционално и физичко здравље појединца, а у екстремним ситуацијама оно може бити и узрок суицидалних мисли. У већини случајева вербално насиље на друштвеним мрежама последица је личног анимозитета, али у одређеним ситуацијама оно може бити и системски организовано од стране одређених друштвених група. Наиме, одређене социјалне групе, као што су политичке партије, удружења грађана, невладине организације, или удружења окупљена око неког екстремног става по одређеном питању, препознале су слободан простор који се нуди на друштвеним мрежама за промоцију и афирмацију својих ставова. Резултати истраживања који су пред нама треба да покажу да ли се део тог простора користи од стране појединаца или организованих група за изношење радикалних ставова који су инспирисани верским мотивима.

Циљ и метод рада

Са циљем испитивања степена изложености корисника друштвених мрежа промоцији радикалних верских ставова спроведено је емпиријско истраживање о употреби ових платформи за реализацију оваквих идеја. Такође, испитане су и одређене разлике, према полу и степену образовања, у схватању сублимираних порука које остављају појединци или специфичне друштвене групе, а у којима се могу препознати елементи екстремизма. Развој савремених информационих технологија омогућио је да електронске комуникационе платформе, поред своје основне намене, постану место неконтролисаног излива вербалног насиља, а прилика која је на тај начин пружена готово свим радикалним идејама да буду пласиране у етар јесте главни разлог због чега су друштвене мреже изабране за ово истраживање. Имајући у виду исте разлоге одлучено је да се испитивање спроведе путем *online* анкете, како би се дошло до оних испитаника који су веродостојни представници електронске платформе која је предмет истраживања.

Узорак

Истраживање је спроведено на узорку од 126 испитаника који су активни корисници друштвених мрежа. До испитаника се дошло по принципу „грудве снега” (*snowball*), тако што је анкетни упитник подељен на неколико различитих друштвених мрежа, а затим су сами учесници у анкети копирали линк исте и делили га на својим профилима или га слали својим пријатељима који су испуњавали критеријуме за учешће у истраживању. На тај начин је добијен узорак од 126 испитаника, од којих 68 особа женског пола (53,9%) и 58 особа мушког пола (46,1%), старости од 24 до 30 година ($AS = 26,98$). Највећи број учесника у анкети имао је завршену вишу школу или факултет, њих 82 (65,1%), док је средњу школу имало завршено 44 испитаника (34,9%).

Табела 1. Дескриптивна статистика узорка

	Категорија	Број	Проценат
Пол	Женски пол	68	53,9%
	Мушки пол	58	46,1%
Старосна структура	24 године	30	23,80%
	25 година	57	45,24%
	26 година	4	3,17%
	27 година	8	6,35%
	28 година	16	12,70%
	29 година	3	2,38%
	30 година	8	6,35%
Структура образовања	Средња школа	44	34,9%
	Виша школа/факултет	82	65,1%

Инструменти и стратегија обраде података

Испитаници који су учествовали у истраживању испитивани су о њиховим искуствима на друштвеним мрежама, односно питањима се хтелo проверити да ли су ови актери у сајбер простору били (не)посредно у вези са ставовима који се базирају на екстремном насиљу, а који као основу имају верски мотив. Питања која су испитаницима постављена путем анкетног упитника била су отвореног и затвореног типа, а у оним питањима где се од њих очекивало да искажу своје искуство о томе да ли су имали прилику да се сусретну са неким од понуђених облика понашања, који се најчешће манифестују у оваквим ситуацијама, испитаницима је остављена могућност да, поред понуђених одговора, допишу нешто друго што евентуалним питањима није било обухваћено. За обраду података коришћена је дескриптивна статистичка анализа.

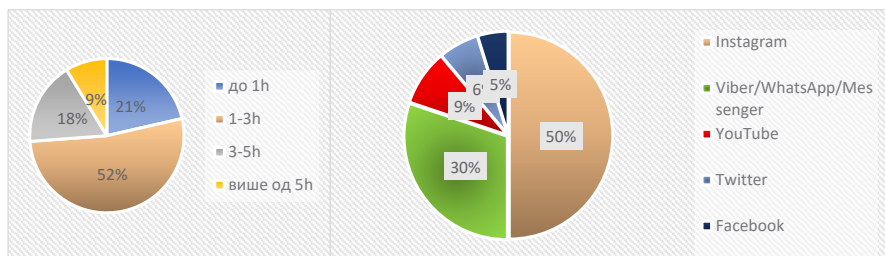
Резултати истраживања

Када је реч о самом истраживању, за почетак, од испитаника је тражено да се изјасне који од дигиталних уређаја највише користе за приступ својим налозима на друштвеним мрежама. Већина испитаника, њих 123 (97,6%), изјаснило се да најчешће користе паметне телефоне за ову намену, док је њих 22 (17,5%) навело да, поред тога, користе и десктоп рачунар, а 25 испитаника (19,9%) поред телефона користи и лаптоп рачунар.

Табела 2. Врсте уређаја који су најзаступљенији међу испитаницима

Врста уређаја	Број испитаника
Десктоп рачунар	22 (17,5%)
Лаптоп рачунар	25 (19,9%)
Паметни телефон	123 (97,6%)

С друге стране, када је реч о времену које у току дана испитаници посвете употреби друштвених мрежа добили смо разнолике резултате. Највећи број испитаника, њих 66 (52,39%), дневно проведе између једног и три сата користећи ове платформе за своју интеракцију; 27 испитаника (21,4%) дневно проведе мање од једног сата користећи друштвене мреже, а 22 испитаника (17,46%) у овој активности проводи између три и пет сати; најмањи број испитаника спада у групу која на друштвеним мрежама проведе више од пет сати у току једног дана, њих 11 (8,73%). Даље, у истој групи питања, од испитаника се захтевало да изведе коју од друштвених мрежа највише користе у својој интеракцији. У том смислу, најзаступљенија међу испитаницима јесте друштвена мрежа „Инстаграм” (*Instagram*), јер је 63 испитаника (50%) означило као мрежу коју највише употребљава, затим следе сервиси за размену порука (*Viber/WhatsApp/Messenger*) – 38 (30,16%); „Јутјуб” (*YouTube*) – 11 (8,73%); „Твитер” (*Twitter*) – 8 (6,35%); „Фејсбук” (*Facebook*) – 6 (4,76%).

Графикон 1. Просечно време које испитаници проведу користећи друштвене мреже на дневном нивоу и најзаступљеније друштвене мреже међу испитаницима

Безбедност и заштита учесника у виртуелном простору (сајбер безбедност) јесте концепт заштите којем се у последњих неколико година енормне експанзије дигиталне технологије придаје све више пажње. Развој ефикасних механизма заштите у сајбер простору није могао да испрати темпо развоја информационо-комуникационих средстава, па су корисници ових платформи врло брзо приступили простору који није пружао никакву или је пружао скромну заштиту. У том смилу, способност самих актера у виртуелном простору, поготову када је реч о друштвеним мрежама, да препознају претњу или да предузму превентивне мере заштите како би се од тих претњи заштитили, дуго је фигурирала као најпогоднији концепт (само)заштите. Из наведених разлога пред испитанике је постављено питање о концепту безбедности и заштите у сајбер простору како бисмо видели шта за њих овај концепт представља и које мере (само)заштите примењују како не би постали жртве интернет предатора.

Графикон 2. Одговор испитаника на питање:

„Шта за вас представља концепт безбедност и заштита учесника у виртуелном простору (сајбер безбедност)?” (испитаници су имали могућност да се одлуче за више понуђених одговора)

С идејом да проверимо да ли корисници друштвених мрежа у Србији уопште знају да постоји одређен нормативни оквир који уређује интеракцију која се одвија на овај начин поставили смо им питање о томе да ли им је познато да су употреба друштвених мрежа и активности које из тога произлазе непосредно уређени одређеним сектом закона. Од укупног броја испитаника 101 испитаник (80,16%) се изјаснио позитивно, што значи да им је познато да постоје одређена правна ограничења када је у питању употреба друштвених мрежа, док је 25 испитаника (19,84%) навело да им та чињеница није позната. Међу оним испитаницама који су дали потврдан одговор њих 44 (34,92%) сматра да је постојећи нормативни оквир делимично добро урађен, али да би требало направити одређене измене како би се постигао још већи степен заштите; 38 испитаника (30,16%) сматра да постојећи оквир није довољан, али да садржи одређене елементе на основу којих би требало развити бољи степен заштите; 35 испитаника (27,78%) сматра да тренутни акти нису довољни и да не доприносе заштити корисника друштвених мрежа, док 9 испитаника (6,98%) сматра да су постојећи акти сасвим довољни и да не постоји потреба за било каквом изменом у овој области.

Табела 3. Одговори испитаника на питања: „Да ли Вам је позната чињеница да су употреба друштвених мрежа и комуникација која се на овај начин одвија у сајбер простору посредно или непосредно уређени домаћим и међународним правним актима (Устав, закони, подзаконски акти, међународне конвенције)?” и „Уколико јесте, да ли сматрате да постојећи домаћи правни акти (Устав, закони и подзаконски акти) адекватно уређују употребу друштвених мрежа и ефикасно штите кориснике истих од нежељених понашања?”

Да, постојећи акти су сасвим довољни и поуздани	9 (6,98%)
Делимично да, али би требало извршити одређене измене у циљу боље заштите	44 (34,92%)
Не, иако постојећи акти садрже неке елементе које треба искористити и на основу њих развити бољи систем заштите	38 (30,16%)
Не, постојећи правни акти не доприносе заштити корисника друштвених мрежа	35 (37,78%)

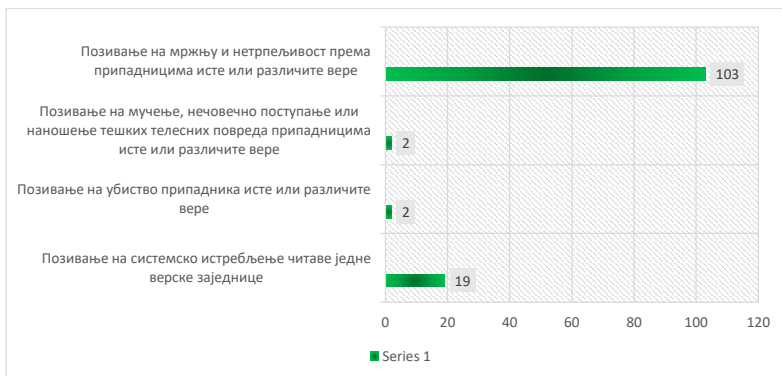
Друштвене мреже, засноване на концепту слободе говора, често се злоупотребљавају од стране различитих корисника за промоцију и афирмацију екстремних ставова који неретко позивају на мржњу и насиље. У наредном питању од испитаника је тражено да одговоре на питање да ли су имали непосредно искуство ове врсте и, уколико јесу, на који начин се оно манифестовало. Највећи број испитаника, њих 64 (50,79%), одговорило је да су имали прилику да виде екстремне ставове који су засновани на верским мотивима, али да су они били део екстремног опуса, док је 50 испитаника (39,68%) одговорило да се екстремни ставови које су имали прилике да виде искључиво базирају на верској основи; један мањи број испитаника, њих 12 (9,52%), одговорило је да такве ставове, према свом искуству, не могу довести у везу са верским мотивима.

Графикон 3. Одговори испитаника на питање: „Друштвене мреже, засноване на концепту слободе говора, често се злоупотребљавају од стране различитих корисника за промоцију и афирмацију екстремних ставова који неретко позивају на мржњу и насиље.

Да ли су, према Вашем искуству, неки од ових ставова засновани на верским мотивима?”

Даље, када је реч о самој врсти радикалних ставова који као основу садрже одређени верски мотив, они се манифестују на различите начине. Према већини испитаника – 103 (81,75%), такви ставови позивају на мржњу и нетрпељивост, док 17 испитаника (15,45%) говори да је реч о ставовима који позивају на системско истребљење читаве једне верске заједнице; 2 испитаника (1,59%) одговара да аутори таквих ставова позивају на мучење, нечовечно поступање или наношење тешких телесних повреда, а такође 2 испитаника (1,59%) сматра да је реч о ставовима којима се позива на убиство припадника исте или различите вере.

Графикон 4. Одговори испитаника на питање: „На који начин се, према Вашем искуству, најчешће манифестују екстремни верски ставови на друштвеним мрежама?”

Када је реч о субјектима који се појављују у улози корисника друштвених мрежа који пропагирају екстремно радикалне ставове у чијој се основи налази верски мотив, највећи број испитаника, њих 97 (76,99%), означило је појединце који то раде посредством коментара или статуса које објављују; 47 испитаника (37,3%) је навело да се као субјекти ове радње најчешће појављују политичке партије, групе грађана и невладине организације, а 11 испитаника (8,73%) у тој улози најчешће виде дигиталне медије; такође, 47 испитаника (37,3%) означило је навијачке групе и национално опредељене организације као актере који пропагирају ове ставове, а 3 испитаника (2,38%) је такве ставове препознало у званичним каналима комуникације одређене верске заједнице. Вербално насиље посредством друштвених мрежа, независно од тога на ком основу су такви ставови базирани, јесте континуирана појава која непрестано исказује свој потенцијал, али је од испитаника у наредном питању захтевано да извести у ком периоду је оно најучесталије. Опција која је највише пута бирана од стране испитаника јесте она која констатује да се концентрација таквих ставова повећава у периодима обележавања годишњица ратних операција и ову опцију је означило 92 испитаника (73,01%); 53 испитаника (42,06%) је одговорило да су такви ставови најактуелнији за време одигравања спортских утакмица између оних клубова чији су навијачи различитог верског опредељења, а 36 испитаника (28,57%) је одговорило да је време великих верских празника време у којем су ови ставови најизраженији; одређени број испитаника – 25 (19,85%),

наводи да су екстремно радикални верски ставови најизраженији у току једног изборног циклуса.

Табела 4. Субјекти који пропагирају екстремно радикалне верске ставове и време у којем су они најизраженији

Субјекти који најчесталије пропагирају екстремне верске ставове	Периоди у којима су екстремно радикални верски ставови најизраженији
Појединци (путем статуса, коментара ...) 97 (76,99%)	У време великих верских празника (Божих, Ускрс, Бајрам ...) 36 (28,57%)
Политичке партије, групе грађана, невладине организације 47 (37,3%)	У време обележавања годишњица ратних операција (Олуја, Бљесак ...) 92 (73,01%)
Званични канали комуникације (профили) верских заједница (нпр. Српска православна црква, Исламска верска заједница ...) 3 (2,38%)	У време одржавања политичких избора (током предизборне кампање, самог изборног процеса или постизборног процеса) 25 (19,85%)
Дигитални медији посредством својих профила 11 (8,73)	У време одигравања спортских утакмица (између клубова чији су навијачи различито верски опредељени) 53 (42,06%)
Навијачке групе и национално опредељене организације 47 (37,3%)	

Дискусија

Глобална информациона инфраструктура имплементирана с циљем да омогући несметано функционисање телекомуникационих услуга поставила је пред глобално друштво нове безбедносне изазове, ризике и претње с којима се оно суочава. Епохална технолошка револуција, која је најизраженија карактеристика 21. века, достигла је такве размере да је врло тешко пратити корак тог прогреса, а још теже ове системе и мреже ставити под оптималну контролу. У таквим условима своју шансу препознали су и различити носиоци угрожавања како би пласирали и афирмисали оне садржаје који се, са становишта безбедности, доживљавају као облици угрожавања. Према мишљењу

појединих аутора (Wachs et al, 2016), облици угрожавања којима су актери у сајбер простору свакодневно изражени могу се сврстати у четири групе: 1) CYBERBULLYING – дигитално вршњачко насиље; 2) CYBERGROOMING – врбовање (када се старије лице представља као вршњак; 3) SEXTING – слање еротских и порнографских садржаја; 4) SEXTORTION – уцена еротским и порнографским садржајима; Класификацијом и дефинисањем ових облика виктимизације у сајбер простору учињени су први кораци у правцу постизања глобалног циља – безбедно информационо друштво. Међутим, наведена класификација обухвата само један део оних појава или понашања који се свакодневно примењују у виртуелном свету изазивајући одређене штетне последице по виталне вредности друштва. Појаве или понашања ове врсте могу бити мотивисани разноврсним факторима, а као што је ово истраживање показало, у основи неких од њих неретко се може препознати и верски екстремизам.

Многозначност појма екстремизам представља његову главну одлику, али оно што му даје карактер безбедносне претње јесте његово иманентно својство да се испољава на различите начине и у времену и у простору. У научној литератури, пак, преовладава мишљење да су најопаснији облици екстремизма по виталне вредности друштва они који се јављају у политичком или идеолошком контексту. Сходно томе, када одређени феномен, као што је верски екстремизам, јасно изражава и политички и идеолошки потенцијал, а који се испољава у виду нетолерантног и насилног понашања, утолико је значај саме појаве већи и изискује потребу за успостављањем ефикасних механизма превенције и заштите. Проблем је, тврди Паскал, што „људи зло никада не чине тако потпуно и радосно као из верског убеђења” (Паскал, 2006: 277). Такође, нове методе и стратегије које су постале доступне развојем информационо-комуникационих система додатно су учиниле лакшим процесе пропаганде, регрутације и комуникације који се сада могу обавити са свега неколико „кликова”, чак и без посебних материјалних и других ресурса.

Добијени резултати истраживања указују да већина испитаника сматра да радикални ставови верског карактера егзистирају на друштвеним мрежама, али да су они углавном део ширег опуса који подразумева нетолерантно или насилно понашање засновано и на политичкој, националној, расној, полној и свакој другој основи. С друге стране, један мањи део испитаника сматра да су радикални верски ставови најизраженији вид дискриминаторног понашања на друштвеним

мрежама, односно да имају карактер примарне претње у односу на остале облике дискриминације. За разлику од појединих истраживања (Попадић и сар, 2019), која показују одређене разлике у ставовима и схватањима између испитаника из урбаних и руралних средина, овде то није био случај. Међутим, разлика у ставовима постоји између оних испитаника који имају завршену средњу школу и испитаника с високим образовањем. Наиме, испитаници који спадају у групу оних са средњим образовањем известили су да се друштвене мреже искључиво користе за промоцију и афирмацију радикалних ставова верског карактера, док су испитаници с високим образовањем (факултет – основне или мастер студије) одговорили да такви ставови свакако јесу присутни на друштвеним мрежама, али да су они део ширег опуса вербалног деликта. Ово, наравно, није први пут да се у емпиријским истраживањима покажу разлике у ставовима у односу на ниво образовања, јер су и нека претходна истраживања (Максимовић и Петров, 2019) долазила до сличних или истих резултата.

Као што смо рекли у претходном поглављу овог рада, способност самих корисника, различитих електронских платформи за друштвену интеракцију, да препознају и најмање индиције вербалног насиља од пресудне је важности за примену мера превенције и (само)заштите, барем док не буде осмишљен и имплементиран снажан нормативни оквир с истим циљем. У том смислу, резултати овог истраживања показују да су махом сви испитаници који су чинили узорак имали непосредно искуство са екстремним ставовима у име одређене религије, те да већина испитаника преноси да је реч о ставовима којима се позива на мржњу и нетрпељивост према припадницима исте или различите вере, док један мањи број тих ставова садржи позиве на системско истребљење читаве једне верске заједнице. Интересантан је податак да међу оним испитаницима који су спорне садржаје доживели као позив на системско истребљење апсолутну већину чине особе женског пола, што је у сагласности са претходним истраживањима (ОЕБС, 2018) која потврђују да су жене као учеснице у виртуелном простору изложеније дигиталном насиљу. Једноставно, брзим напретком технологије и доступности исте свим слојевима друштва и наглим трендом раста корисника интернета, пре свега друштвених мрежа, проблем насиља над женама поприма сасвим нови облик који насилницима отвара бројне нове могућности. У условима када не постоје ефикасни механизми правне заштите и где свест друштва о жени као жртви насиља није на задовољавајућем и потребном нивоу,

многе од њих су биле принуђене да постану опрезније, последично томе и способније да насиље препознају, што су показали и резултати овог истраживања.

И када је реч о препознавању субјеката, односно корисника друштвених мрежа, који најучесталије пропадају екстремне верске ставове, уочава се тенденција разликовања одговора испитаника у односу на степен образовања. Међу испитаницима високог образовања међу одговорима на ово питање доминира она опција која као најучесталије субјекте који пласирају ставове овог карактера препознаје невладине организације. Наиме, већина њих се слаже да су невладине организације или они који иступају у њихово име, и то првенствено оне либералног идеолошког уверења, заправо те које су главни инспиратори негативних ставова усмерених, најчешће, према целој једној верској заједници. Као најчешћи мотив оваквих ставова испитаници наводе тежњу ка исмевању или подвргавању руглу ритуалних активности које су у складу са постулатима одређене верске заједнице. На другој страни лествице нашла се група одговора испитаника средњошколског образовања, који у улози инспиратора или егзекутора радикалних верских ставова виде организације или појединце инструкисане и плаћене од стране водећих светских хегемона, како би девалвирањем припадника одређене вере или читаве верске заједнице истакли значај верске групе којој припадају, а коју изједначавају са националним идентитетом. Снажно национално осећање и његово поистовећивање са религијском припадношћу јесте и најизраженија детерминанта унутрашњих (унутардржавних) сукоба, а бројна претходна истраживања (УНИЦЕФ, 2010; Радоман, 2011; Суботић, 2005; Бакић, 2006) су, такође, пронашла корелацију између националистички мотивисаних ставова, изједначавања верске припадности с истим и друштвених сукоба.

Непрестане пропагандне активности једног дела глобалних медија усмерене према *муслиманима*, односно следбеницима *ислама*, због појединачних екстремистичких испада, оличених, у првом реду, масовним терористичким актима, ипак, судећи према резултатима истраживања, јесу створиле делимично осећање нетрпељивости, односно карактеристичан одбрамбени механизам према члановима ове верске заједнице на територији Републике Србије. Из ове констатације треба изузети оне домицилне екстремистичке групе које одлазе корак даље и заузимају изразито радикални став према свакој групи различитости, као што су припадници LGBT заједнице, мигранти,

националне мањине и томе слично, уз сагласност да сама појава ових заједница, не због својствених различитости, представља одређени безбедносни изазов који, институције безбедносног сектора, не угрожавајући њихова права и слободе, не смеју да занемаре. Осећање угрожености домаће већинске религије, пак, засновано на конструкцији медијске слике о исламу као екстремно радикалној религији, свакако је утицало и на објективност самих испитаника приликом одговора на постављена питања, што је код једног броја њих резултирало правим изливом дискриминаторних и радикалних ставова. У тој чињеници се налази и главно ограничење овог истраживања, јер би резултати свакако били поузданији када би у узорак могла ући само она лица способна да емоције оставе по страни и објективно извеште о својим ставовима и искуствима. Ипак, како је екстремизам заснован на радикалним верским ставовима све присутнији на глобалном нивоу, а развој информационо-комуникационих система омогућио нове полигоне за његово извођење, сматрамо да је главни допринос овог рада у томе што пружа оптималну слику стања ове појаве у нашој земљи.

Закључак

Религију, као трансцедентни појам, треба разликовати од религиозности која представља субјективни доживљај сваког појединца. Управо религиозност са таквим својим карактером и као иманентно својство религије доводи до тога да се она у све већој мери доживљава као систем веровања, у којем појединци или групе појединаца, зависно од својих стереотипа и предрасуда, конструишу погрешну перцепцију њене улоге. Верник, односно учесник религије, у сваком тренутку свог живота требало би да буде на путу ка миру, али у данашњој практичној стварности злоупотреба религиозности свакој религији доноси и одређени степен фундаментализма. Еклатантни примери верског фундаментализма, прихваћени као нова реалност, а који се неретко манифестују као радикални терористички акти, поготову уз примену нових стратегија и метода које је технолошка револуције омогућила, у постхладноратовској трансформацији безбедносних парадигми, децидно су показали енормни потенцијал да постану један од најважнијих безбедносних изазова 21. века.

Имајући у виду да је Балканско полуострво простор на којем егзистирају две највеће монотеистичке религије света – ислам и хришћанство, и узимајући у обзир да су у сваком од претходних сукоба обе религије имале своју карактеристичну улогу, осмислили смо и спровели ово истраживање како бисмо видели да ли је дигитално доба пронашло нове војнике религиозности који би посредством интернет платформи за друштвену интеракцију вршили промоцију и афирмацију екстремно радикалних верских ставова. Резултати истраживања су показали да друштвене мреже, као специфичан феномен 21. века, засноване на концепту слободе мишљења и говора с идејом да избришу границе различитости између људи, могу бити злоупотребљене у циљу дискриминације по више основа. Ипак, екстремистички верски ставови који, без сумње, егзистирају и у овом простору само су део ширег опуса нетолерантног и насилног понашања, који се у највећем броју случајева појављују као изоловани инциденти мотивисани индивидуалном мржњом, а не као системска и организована активност, коју је, услед недостатка адекватног нормативног оквира за њихово санкционисање, све теже контролисати. Из тог разлога, судећи према резултатима истраживања, реална опасност од верског екстремизма у сајбер простору, барем када је реч о Републици Србији, још увек не постоји, односно ово још увек није постао простор у којем би организоване групе примењивале одређене активности у циљу манипулације и регрутације.

Међутим, специфичност сајбер простора, између осталог, јесте и у чињеници да у њему није могуће исцртати граничне линије, што значи да садржај из било ког дела света врло лако може бити доступан и овдашњим корисницима. Ако на то додамо и констатацију да једна од најекстремнијих терористичких група – Исламска држава, вођена делом и верским мотивима, активно користи друштвене мреже за пропагандне и друге активности којима је циљ да изазову страхопоштовање противника и дивљење истомишљеника, јасно је да ове платформе на тај начин показују свој перспективни потенцијал да постану ефикасно средство за афирмацију екстремних ставова. На институцијама сектора безбедности остаје да тај потенцијал препознају и предузму све неопходне мере превенције и сузбијања, а на научној заједници остаје да настави са даљим истраживањима ове области и да указује на могуће правце из којих претње у сајбер простору могу долазити.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакић, Ј. (2006). Теоријско-истраживачки приступи етничкој везаности (Ethnicity), национализму и нацији. *Социологија*, 48(3), 231–264.
- Бојанић, П. и Ђипранић, М. (2011). *Филозофија рата*. Нови Сад: Академска књига.
- Boyd, D. M., & Ellison, N. B. (2007). Social network sites: definition, history, and scholarship. *Journal of computer mediated Communication*, 13(1), 210–230.
- Закон о јавном информисању и медијима. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 83/2014, 58/2015, 12/2016.
- Evans, D. (2012). *Social Media Marketing: An Hour a Day*. New Jersey: Wiley.
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68.
- Кешетовић, Ж. и Шекарић, Н. (2018). Улога друштвених мрежа у управљању ванредним ситуацијама. *НБП: Наука – Безбедност – Полиција – Журнал за криминалистику и право*, 23(2), 113 – 130.
- Ковачевић, А., Путник, Н. и Тошковић, О. (2020). Factors Related to Cyber Security Behavior. *Multidisciplinary open access journal*, 10(1109), 125–134.
- Максимовић, А. и Петров, А. (2019). Став и поверење према цркви код грађана Србије. *Центар за религијске науке 'Ком'*, VIII(2), 85–104.
- Маслеша, П. (2018). Вештачка интелигенција – дар или разлог за страх, Пословни инкубатор, Нови Сад, 11. 01. 2018. године. Преузето 02.02. 2021. са адресе: <http://inkubator.biz/vi-vestacka-inteligencija/>
- Милошевић, М. и Путник, Н. (2017). Сајбер безбедност и заштита од високо-технолошког криминала у Републици Србији – стратешки и правни оквир. *Култура полиса*, 78(497.11), 177–191.
- Миљковић, М. и Путник, Н. (2016). Активности савремених обавештајних служби у кибер простору. *Војно дело*, 68 (7), 164–180.
- Ставови мушкараца о родној равноправности на Косову (2018). Приштина: ОБЕС. (<https://www.osce.org/files/f/documents/3/e/382513.pdf>).
- Ставови младих према Европској унији и европској интеграцији (2010). Подгорица: УНИЦЕФ. (<https://www.unicef.org/montenegro/media/8131/file/MNE-media-MNEpublication406.pdf>)
- Паскал, Б. (2006). *Мисли*. Београд: Ethos.
- Покушевски, Д. и Стојковић, М. (2018). *Анонимна мржња: механизми заштите од говора мржње на интернету*. Београд: Београдски центар за људска права.
- Попадић, Д., Павловић, З. Михаиловић, С. (2019). *Млади у Србији 2018/2019*. Београд: Фондација „FRIEDRICH EBERT”.
- Поповић, А. (2021). Ко уређује друштвене мреже – законодавство САД, ЕУ и Србије, Талас, Београд, 22. јануар 2021. године. Преузето 30. јануара 2021. са адресе <https://talas.rs/2021/01/22/ko-ureduje-drustvene-mreze-zakonodavstvo-sad-eu-i-srbije/>

- Путник, Н., Милошевић, М. и Бошковић, М. (2017). Стратешко планирање сајбер одбране – ка адекватнијем правном оквиру и новој концепцији процене ризика, изазова и претњи. *Војно дело*, 69(7), 174–185.
- Радоман, М. (2011). *Ставови и вредносне оријентације средњошколаца у Србији*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Суботић, М. (2005). Црно-бели свет: прилог историји дуалних типологија национализма. *Филозофија и друштво*, 2005, 9–64.
- Сурчулија Милојевић, Ј. (2016). Дозвољеност ограничења слободе изражавања у складу са европским инструментима и медијским законодавством Републике Србије (Докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 2016). Преузето са: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:13149/bdef:Asset/view>
- U.S. Department of Justice (2020). Section 230 – Nurturing Innovation or Fostering Unaccountability? June 2020. Retrieved January 30, 2021, from <https://www.justice.gov/file/1286331/download>
- Wachs, S., Jiskrova, G., Vazsonyi, A., Wolf, K. D., Junger, M. (2016). A cross-national study of direct and indirect effects of cyberbullying on cybergrooming victimization via self – esteem. *Psicologia Educativa*, 22(4), 61–70.

AFFIRMATION OF RADICAL RELIGIOUS ATTITUDES BY MEANS OF SOCIAL NETWORKS

MA Nemanja Stevanovic, PhD Student
University of Belgrade, Faculty of Security Studies

Summary

From the earliest forms of life until today, man is in constant need of means that would enable simpler and faster communication. The evolution of the brain and natural intelligence, as well as the technological revolution and the development of artificial intelligence, originally for military purposes, created such conditions that allowed oral communication, which involved physical presence, to be replaced by virtual, which is completely unconditional in this respect, and requires only minimum resources to be practiced. In such an atmosphere, especially in the beginning of the 21st century, there has been an expansive growth of offers of new forms of communication, where, judging by the number of users and importance for a modern, practical life, social networks have managed best. The viral use of these platforms for social interaction and their unstoppable progress have gone a few steps ahead of the possibilities of mankind, bearing the consequence that these users often find themselves in the role of victims of unfinished or superficially implemented process of shaping social networks into a comprehensive normative district. Empirical research conducted using a survey questionnaire showed that users of social networks are constantly exposed to some form of intolerant or violent behavior, and that part of such behavior is based on extremely radical religious attitudes. However, verbal violence accompanied by religious motives, when it comes to social networks, is not a systemic and organized activity, although it shows the potential to become so at some point, but is part of an extremist opus that includes discrimination based on other criteria of diversity.

Key words: *social networks, radicalism, extremism, attitudes, religion, technology, communication.*